

SİLİNDİR MÜHÜR BASKILI BİR KÜP ÜZERİNE GÖZLEMLER

Serap YAYLALI*

Erzurum Müzesindeki eserler arasında tek örnek oluşu yanında, formu ve baskı teknikli bezemeleriyle ayrıcalıklı bir görünüme sahip olan dikkat çekici küçük küpü¹, bu ilginç özellikleri nedeni ile arkeoloji dünyasına tanıtmayı düşündüm². Bunun yanı sıra aynı şekilde silindir mühür baskılı diğer örnekleri de bu çerçevede içinde ele alıp değerlendireceğim.

İçinde iri tanecikler bulunan, kaba hamurlu, dört kulplu küpümüz, boyun altından başlayıp, verevine, kulpların altına kadar inen çizgi boyunca kırık olup sonradan birleştirilmiştir (Res. 1-3). Kab yüzeyinde, uzun süre toprak altında kalmasından dolayı, oldukça yoğun bir kireç katmanı oluşmuştur. Kireçlenmenin olmadığı veya sonradan temizlenen yerlerde, kabımızın kırmızı renkli yüzeyi, bütün güzelliği ile görülebilmektedir. Küpümüzün kalın duvarlı yüzeyi, perdahlı ve Urartu kırmızısı olarak nitelenen renkte, astarlıdır. Ancak yüzeyinde perdahın düzgün olmamasından veya hamurun kaba oluşundan kaynaklanan gözenekler bulunmaktadır. Kulplarından birisi ve bunun omuzda, gövdeye bağlandığı kısımda küçük bir parça kopuk, bunun dışında son derece iyi korunmuştur.

Küpümüzün boynu, boyuna oranla, dengesiz denilebilecek yüksekliktedir; ancak iki aşamalı olarak düzenlendiğinden bu durum çokta dikkat çekici değildir. Boynun üst yarısı aşağıya daralan, konik yapıdadır ve bu görünüm, dudak dışı taşmasıyla daha da vurgulanmıştır. Dudak içte keskin kenarlı ve oval,

* Yrd. Doç. Dr. Serap Yaylalı, Adnan Menderes Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü, 09010, Kepez/Aydın.

1 Erzurum Müzesine satın alma yoluyla kazandırılan bu küpün, olası buluntu yeri Muş (?) çevresidir. Müzenin 21-88 envanter numarasında kayıtlı olan küpün ölçüleri; Ağız çapı: 42 cm., Yükseklik: 55,5 cm., Boyun çapı: 33,5 cm., Boyun çevresi: 110 cm., Kaide çapı: 22,9 cm., Silindir mühür baskı çevresi: 171 cm.dir. Duvar kalınlığı boyunda ve gövdede farklıdır ve 1-1,5 cm arasında değişmektedir.

2 Küp üzerinde çalışmama izin veren Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü ve Erzurum Müzesi çalışanlarında, eserin fotoğraflarının çekimi ve çiziminin yapımında özveriyle yardımlarını ve desteklerini gördüğüm Doç.Dr. M. Karasmanoğlu'na, Arş. Gör. B. Can'a, Arş. Gör. M. K. Şahin'e, bilimsel katkılarından dolayı Prof. Dr. Aliye Öztan'a içten teşekkürlerimi sunarım.

dışarıda ise yükseltip, ortasındaki yivle iki yuvarlak bant şekline dönüştürülmüştür. Üst yarısı dudakla bütünleşen boyun, geniş bir profil oluşturarak, aynı zamanda bir bilezik görünümüdür. Konik boynun bu kısmı, dudak altında bir çizgi yivle üstte dudaktan ayrılmıştır. Burada, küpün çamuru henüz yaşken yapılmış, üç sıra çentik yaprakçıklardan oluşan, balık kılçığı bezeği işlenmiştir (Res.1-2). Onun hemen altındaki bezemesiz boş kuşaktan sonra bezemeli ikinci kuşak gelir. Burada, üsttekine oranla daha dar, yine balık kılçığı görünümü, ancak onların tersi yönde bir yaprak dizisi daha yerleştirilmiştir. Yaprakların, bazı yerlerde, baskı sırasındaki özensizlikten kaynaklandığı düşünülen, eşkenar dörtgene benzer bir şekle dönüştüğü görülmektedir (Res. 2). Bunun altındaki sonuncu sırada ise, çok derin baskı ile oluşturulan, olasılıkla örgü bezeği olarak düşünülmüş, yüksek kabartma şeklinde kaba görünümü, derin çentiklerle adeta yırtılmış izlenimini veren, eşit aralıklı diş dizisi görülmektedir (Res. 1, 3-4). Keskin profil yapan bu diziden boynun bezemesiz ve çapı daha dar olan alt kısmına geçilir (Res. 1-2). Bu yaprak dizileri ve örgü band. bezekleriyle boynun ağır ve hantal görünümü bir yerde oldukça hafifletilmiştir. Boynun alt yarısında, yukarıya göre daha içeride kalan boş alanda, eşit aralıklarla karşılıklı yerleştirilmiş, dört adet kulp vardır (Res. 1-2). Bu kulpların boyunla birleştikleri yerde, üzerlerinde kendilerinden daha küçük, olasılıkla estetik amaçlı, içleri delik olmayan ve yan yüzlerine sarmalların yerleştirildiği birer kulpcuk daha eklenmiştir (Res 1, 4). Dar bir alana sıkıştırılan karnın en geniş kısmı altta ve üstte birer yuvarlak bantla sınırlandırılmıştır. Üstteki bantın hemen altında ikinci bir bant daha olup, ikisinin arasında birbirinden ayrı sıralanmış halkamsı kabarcıklar dizisi vardır (Res. 4). Bu yuvarlak kabarcıklar, basımdaki düzensizlik nedeniyle bazen değişikliğe uğrayarak sağa eğimli çentikler görünümünü almıştır. Bunun altında, karnın iki bantla sınırlanan üst yarısında, daha geniş biçimde silindir mühür baskısıyla yapılmış kabartma şeklinde deve kervanı betimi yer alırken (Res. 4), bu sınırlı alanın alt yarısı boş bırakılmıştır.

Küpümüzün boyunun kısalığı ve karnındaki en geniş kısmın, çok dar bir alanla sınırlanması, genel görünümü biraz abartılı duruma getirerek sanki alttan ve üstten bastırılmış gibi bir şekil almasına neden olmuştur. Dolayısıyla da, böyle olunca da, boyundan karına ve karından tabana geçişte küpün kısalığından kaynaklanan, ani genişleme ve ani daralma küpe tıknaz görünüm kazandırmıştır.

Yapı ve boyut olarak farklı görünümünden dolayı kabımızı ne küp, ne de çömlek olarak tatmin edici bir şekilde tanımlama olanağı yoktur. Bu amaçla bir

konuyu tartışmaya açma gereği duyulmaktadır. Özellikle de farklı bir kültürün ürünü olan sarmallı krater ile kabımız arasındaki şaşırtıcı benzerliğe değinmek yerinde olacaktır. François vazosu olarak bilinen³ sarmallı kraterde de birbiri üzerine binmiş ikili kulp vardır. François vazosunda sarmallı olan kulp bizimkine oranla daha gelişkindir. Benzerlik sadece bununla sınırlı değildir. Örneğin boyun yapılarındaki ortak yanlar şaşırtıcıdır. Boyut olarak da her ikisi arasında bir uyum vardır. Bir başka ortak yanları da her ikisinde de bezemelerin kuşaklar içinde betimlenmiş olmasıdır. Ayrıntılarındaki farkları ise değişik kültürlerin ürünleri olmalarıyla açıklamak mümkündür. Bu düşüncemizi destekleyebilecek bir başka örnek de Korinth destekli kraterlerin khalkis biçimli olanlarıdır⁴. Bu kraterler de, tıpkı François vazosundaki gibi birbiri üzerine binmiş çift kulplu ve yarı sarmallıdır. Bunların boyun yapıları da tıpkı bizim örneğimizdeki gibi verilirken, farklı olarak bizimkinde bezeme hamur üzerine bir aletle bastırılarak, Attik ve Korinth kraterlerinde ise bezeme boya ile yapılmıştır. Başka temel bir farklılık da kulpların sayısıdır. Sonuçta küpümüzle Attik ve Korinth'in anılan kraterleri arasında göz ardı edilemeyecek derecede büyük benzerliklerin olması ister istemez, küpümüzün krater olup olamayacağı sorusunu akla getirmektedir.

Küpümüzün karın bölgesinde betimlenen figürlerin de incelenmesi yararlı olacaktır. Önlerindeki insanın kılavuzluğunda arka arkaya sıralanan dört deve den oluşan kervan betimi (Res. 1-4) oniki kez tekrarlanmış ve onüçüncü kervanda yer yetersizliği nedeniyle bir deve yarım kalmış ve sadece gövdesinin ön yarısı bitirilebilmiştir. Dolayısıyla da sahne içinde tam olarak toplam kırksekiz deve figürü vardır. Develerde tek hörgüç, uzun boyun ve bacaklar ortak özelliklerdir. Bu kervanların bir başka özelliği de betimlemenin silindir mühür baskısıyla yapılması nedeniyle tüm ayrıntılarıyla birbirinin aynı olmasıdır. Develer arasında ayrıntıdaki farklılıklar ise, mühür baskısı yapılırken gereken özenin gösterilmemesi veya mührü düzgün basılmamasından kaynaklanmış olmalıdır. Sonuçta insan ve develerin birbirlerinin aynı gibi olmadıkları izlenimi doğmaktadır. Mührün doğası gereği, insanların da vücutlarında ince ayrıntılar ihmal edilmiş, develerdeki gibi genel görünüm vurgulanmış ve sadece baş, bacaklar ve göğüs hizasında küçük bir çıkıntı şeklindeki olası kol işlenmiştir. Gerek insanların, gerekse develerin bacaklarının birbirinden ayrık işlenmesi hepsinin yürüyüş durumunda olduğunu göstermektedir.

Örneğimizin yukarıda kısaca tanımlanan farklı yapıdaki ikincil kulplarının yan yüzlerinde görülen sarmalların (Res. 1-4) tam olmasa da benzerine,

3 Boardman, 1974, s. 36 vd., Fig. 46 vd.

4 Bakır, 1974, s. 19 vd, K. 73-80, Lev. 7 vd.

önemli bir Urartu kenti olan Çavuştepe'de⁵ bulunan bir kulp parçası üzerinde rastlanılmıştır. Erzen⁶ tarafından merkezi Urartu'da benzerleri ile karşılaşılmadığı söylenen söz konusu sarmallı kulplara, karmaşık bir uygulama da olsa, küpümüz üzerinde rastlanması dikkat çekicidir. Çavuştepe örneğinin benzeri olan ve "Rolled tab handles"⁷ olarak nitelenen bu tip kulpların varlığı, Kuzeybatı İran'da Hasanlu 1V⁸, Gök Tepe A (Geoy Tepe)⁹ ve Akreptepe'de (Agrabtepe)¹⁰ yapılan kazılarla saptanmıştır. Geç Urartu yerleşmesi olduğu bilinen¹¹ Agrabtepe'de ele geçen ve Dyson¹² tarafından İÖ. 500 civarına tarihlenen kabın ve Çavuştepe parçasının yardımıyla Urartu sanatının geç evresinde sarmallı kulbun varlığı anlaşılmıştır. Çavuştepe sarmallı kulbunun benzerlerinin Kuzeybatı İran'daki merkezlerde bulunması, o dönemde Doğu Anadolu ile Kuzeybatı İran arasındaki kültürel ilişkileri ve bunun tüm Urartu yayılım alanlarında yaygın kullanıldığını göstermesi bakımından ayrıca önemlidir.

Öte yandan, küpümüz kulplarının yassı şerit biçimli alt kısmının, Urartu seramiğinin pişmiş toprak testilerden tanıdığımız, yassı şerit kulplarını¹³ anımsatması, küpümüzün Urartu eseri olduğunun kanıtı olarak değerlendirilmelidir.

Küpümüzün birbiri üzerine binmiş sarmallı-ikili şerit kulplarının (Res. 2-4), biçim, sayı ve kap üzerindeki konumu bakımından en yakın benzeri, yine önemli bir Urartu yerleşim merkezi olan ve taş kitabelere göre adının Aludiri¹⁴ olduğu anlaşılan Patnos-Değirmentepe (Giriktepe)¹⁵ kazılarında ele geçmiştir. Değirmentepe'nin en üstteki katmanında ele geçen bu küp (Res. 5-6), şimdi Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesinde¹⁶ sergilenmektedir. Değirmentepe küpü ile bizimki arasındaki yakınlık, yalnızca kulplarının benzerliği ile sınırlı değildir. Her ikisi de biçim ve teknik olarak sanki aynı ustanın atölyesinde yapılmış izlenimi uyandırırçasına birbirine benzemektedir.

5 Erzen, 1978, s. 46, Fig. 33.

6 Erzen, 1978, s. 46.

7 Muscarella, 1973, s. 59.

8 Young, 1965, s. 53, Fig. 2-3.

9 Burton Brown, 1951, Fig. 36/2, 37/120.

10 Muscarella, 1973, s. 57, Fig. 15-16.

11 Kleiss, 1969/1970, s.127.

12 Dyson, 1965, s. 213, Fig. 13.

13 Piotrovsky, 1969, s. 93, Lev. 50.

14 Balkan, 1960, s. 139 vd., 145, 149, 156.

15 Balkan tarafından Patnos-Değirmentepe'de 1961-1962 yılları arasında yapılan çalışmalarda belirlenen iki mimari tabakadan üstteki birincide bulunan ve kazı raporunda bilgi verileceği açıklanan (bkz. Balkan, 1964, s. 235-243) söz konusu küp hakkında daha sonra 1965 yılı Ani Kazıları Raporunda (bkz. Balkan-Sümer, 1967, s. 103-118) verilen kısa bilgi dışında herhangi bir yayın yapılmamıştır. Kısa da olsa bu yayınlar ışığında, Değirmentepe Küpü ile çalışmakta olduğum küp arasında form, teknik ve kültürel yönden güçlü bir yakınlık olduğu anlaşılmıştır.

Küpümüzün yukarıda kısa da olsa tanımlamağa çalıştığımız, boynundaki bezemelerinin (Res. 1-3) teknik ve düzen yönünden çok yakın benzeri yine, sözü edilen Değirmentepe küpünün boynunda karşımıza çıkar (Res.5-6). Her ikisinde de boyun üzerindeki bezeme şeritlerinden alttaki daha yüksek kabartma şeklinde yapılmış, boynun alt kısmı bezemesiz bırakılmış ve kulplar boyundaki bezemenin son kuşağından başlatılmıştır. Aralarındaki tek fark Değirmentepe örneğinde, sadece dikey konumlu dikdörtgenlerden oluşan geometrik bezemenin uygulanmasıdır. Aralarında gözlemlenen küçük farklılıklar ise, zaman farkından çok yapan ustanın stilinden kaynaklanmış olmalıdır¹⁷.

Küpümüzün karnındaki dar kuşak içinde yer alan tek sıra halinde, birbirinden ayrıklı sıralanmış kabarcıklar dizisi de (Res. 4), develerdeki gibi silindir mühür baskısıyla yapılmıştır. Söz konusu diziyi, tam benzeri olmamakla beraber, Karmir Blur Kalesinde ele geçen yüksek boyunlu, şişkin karınlı çömlekte¹⁸ bulabiliyoruz. Bu çömleğin ömzundaki bezeme kuşağına eşit aralıklarla yerleştirilen boğa protomları arasında tek sıra halinde dizilmiş iç içe daireler vardır. Her ne kadar örneğimizdekiler, Karmir Blur çömleğindeki pergelle çizilmişcesine düzgün görünümdeki iç içe dairelere benzemiyorsa da, gerek yatay kuşak içinde yanyana sıralanmaları, gerekse kap formlarının birbirine yakın olması nedeniyle, benzer bezeme geleneğinin yakın merkezlerde kullanıldığına işaret eder. Ayrıca, küpümüzdeki söz konusu bezemenin, Urartu sanatında sevilen bir bezeme olduğunu, Urartu bronz kemerlerinde¹⁹ ve Arğişti I'e ait Karmir Blur gümüş kapağında²⁰ betimlenen, yatay kuşaklar içindeki, bazen tek bazen de birkaç sıralı olan, birbirinden ayrıklı nokta ya da halkacık dizilerinden de anlıyoruz.

Değirmentepe küpünün karnında görülen, yine silindir mühür baskısıyla yapılan betimlerde, değişik konular işlenmiş olsa bile, düşünce olarak küpümüzdekinden pek farklı bir amaçla yapılmamış olmalıdır. Silindir mühürün basımındaki özensizlikten ya da sonraki aşınmalardan kaynaklandığı düşünülen bozukluklara rağmen, karnın ortasındaki kabı dolanan figürlü bezemelerin (Res. 6) birbirleri ile tolaşan iki hayvanın betimlendiği ana şemanın tekrarlanmasıyla oluşturulduğu anlaşılmıştır. Hayvanlardan sağdakini, geriye doğru düz olarak uzayan

16 Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesinde, 102-430-64 envanter numarasında kayıtlı olan küpün ölçüleri; Ağız çapı: 38cm.,Yükseklik: 50,5cm., Kaide çapı: 20cm.dir. Söz konusu eser üzerinde çalışmama izin veren Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü ve çalışmalarında büyük yardımlarını gördüğüm Müze Müdürü İlhan Temizsoy ve Arkeolog Ayşe Toker'e içten teşekkürlerimi sunarım.

17 Erken dönem Urartu seramiklerinde gözlemlenen benzer kabartmalar bu kadar yüksek değildir. Bu konuda bkz. Piotrovsky, 1970, Lev. 11-13.

18 Loon, 1966, s. 35, Lev. I. Karmir Blur kalesinde 16 no. lu odada ele geçmiş olup yüksekliği 50 cm. dir.

19 Yaylalı, 1986, s. 14, Lev. I-II, XXIX-XXXII, XXXIV.

20 Piotrovsky, 1969, s.189, Lev. 125; Piotrovsky, 1970, Lev. 78.

boynuzlarına göre dağ keçisi olarak tanımlayabiliriz. Soldakinin ise geriye doğru geniş bir yay çizen boynuzları, vurmak üzere başını eğmiş olmasından kaynaklanmıyorsa, daha uzundur. Sağdakinden farklı yapıdaki görüntüsüyle ilk anda başka bir hayvanı akla getiriyorsa da, boynuz uzunluğunun yaş farkından kaynaklanacağı düşüncesi, soldakinin de dağ keçisi olabileceğini düşündürmektedir. Hayvanların her ikisinde de yaptıkları hareketler, çok yalın da olsa, büyük bir başarıyla yansıtılmıştır. Saldırıyı yapan soldaki, hem boynuzlarıyla bütün gücüyle vurabilmek için başını aşağı doğru eğmiş, hem de bu hareketi yaparken vücudun öne doğru olan eğilimi sırtındaki kavis ve bacaklarının duruşuyla belirtilmiştir. Saldırıya karşılık veren sağdakinin sırtındaki yükseltiden, vücudunun yay gibi gerildiği anlaşılmaktadır. Boynunun konumu ve başın biraz daha yukarıda betimlenmesi de bu hareketini en iyi biçimde yansıtmaktadır.

Karnında silindir mühür baskılı bezemenin görüldüğü diğer bir örnek de, Ani küpüdür²¹. Kars Müzesinde sergilenen bu küp (Res. 7), tipik Urartu kırmızısı olarak nitelenen renkte, parlak perdahlı, kalınlaştırılmış yuvarlak ağız kenarlı, kısa boyunlu, şişkin karınlı ve halka kaidelidir. Biçimi, yüksek boyu ve kulplarının olmayışı ile örneğimizle Değirmentepe örneğinden farklı yapıdadır. Ancak bezeme tekniği yönünden bizim için son derece önemlidir. Ağız kenarı altındaki kabartmalı çentikler dizisi ve karnın geniş kısmında ise, örneğimizle aynı teknikte, silindir mühürün baskısıyla oluşturulan insan ve hayvan figürleri sıralanmıştır (Res. 8). Burada ki figür betimli alanlar, dikine kuşaklarla birbirlerinden ayrılmışlardır; bu kuşaklar içinde zig zag şeklindeki çizgiler kenar sınırları ile birlikde üçgenler oluşturur, bunlardan sağ taraftakilerin içine birer nokta yerleştirilmiştir. Mühür baskısıyla yapılan bu figür bezemeli iki sahnenin ilkinde betimlenen hayvanı, kulak ya da boynuz mu olduğu anlaşılamayan kalıntılarından tanımlama olanağı yoksa da üzerinde bir insanın oturması at olabileceğini düşündürmektedir. Kolunu öne doğru uzatan figürün vücudu üçgen yapılı ve oldukça şematiktir. Diğer sahnede ise, aynı yönde arka arkaya duran iki hayvan figürü vardır. Hayvanlardan birisi türü belirlenemeyen, arkasında başını geriye döndürmüş yavrusu ile birlikde betimlenmiş, büyük bir kuş, diğeri ise boynuz yapısına göre yaban keçisi olmalıdır. Keçinin altında annesiyle ters yönde, başını emmek için yukarı kaldırmış yavrusu yer alır. Çok sert çizgilerle olmasa da hayvanların da geometrik çizgilerle betimlendikleri görülmektedir. Figürlü bezemedi sonra, küpün karnının alt yarısında, iki sıra ince kabartma şerit vardır.

21 Kars Müzesindeki küpün ölçüleri: Ağız çapı: 29 cm., Yükseklik: 76 cm., Kaide çapı: 16 cm. Balkan tarafından 1965 yılında Ani'de yapılan kazıda, İçkale'nin Bostanderesi'ne bakan eteklerinde, dış surların önünde parçalar halinde bulunan küp, tamamlanarak Kars Müzesinde sergilenmiştir. Bkz. Balkan-Sümer, 1967, s. 106.

1944 yılında, Ani'de kilisenin bulunduğu höyük görünümüne tepenin güney tarafında, Kökten tarafından dört metre derinlikte bir çukur açılmıştır. Yapılan çalışmalarda buradan Klasik, İran ve Selçuklu gibi geniş bir döneme tarihlenebilecek seramik parçaları bulunmuştur²². Açılan çukurda, yüzeye yakın katmanların çok karışmış olduğu ve bu karışıklığın aşağılarda, yok denecek kadar azaldığı ifade edilmektedir. Bu açmanın tabanına yakın yerde, insan ve ağaç kabartmalı, kırmızı boya astarlı küçük bir seramik parçası bulunmuş, alt katmanlarda ise çok daha erken dönemlere tarihlenebilecek siyah renkli seramik parçaları ele geçmiştir. Kilise seviyesine göre çok daha derinlerde bulunan bu kabartmalı parçada, bir keçi ve dans eden insanlar topluluğu betimlenmiştir. Kökten²³, Akurgal'ın kendisine sözü edilen bu figürlü iki parçanın Yunan geometrik dönem seramikleriyle bağlantılı olarak değerlendirilebileceğini söylediğini, ancak kendisinin aynı görüşte olmadığını ve silindir mühür baskısıyla yapılan kabartmalı parçaların, Yunan geometrik sanatından daha erken döneme tarihlenmesi gerektiğini belirtmektedir²⁴.

Yukarıda değinilen, kabartma figür bezemeli örneklerin bulunduğu kentlere, Urartu Kralı Arğişti I (İ.Ö. 786-764) tarafından kurulan Arğiştihinili²⁵ (Arnavir) de eklenebilir. Bu kentte ele geçen, Erivan Historical Museum'daki küp parçası²⁶ (Res. 9) örneklerimizle aynı tekniktedir. Buradaki silindir mühür baskısında, ağacın iki tarafında birer keçi ve keçilerden birisinin arkasında ise bir aslan vardır (Res. 9-10). Yüzleri ağaca dönük olan keçiler simetrik olarak betimlenmişler ve arka ayakları üzerinde yükselerek ön ayaklarını, aralarındaki ağacın dallarına dayarcasına kaldırmışlardır. Vücudun yükseliş pozisyonuna uygun olarak ön ayaklar dizden bükük gösterilmiş, arka ayakların ise diz arkası çıkıntısı belirtilmiştir. Kısa boynuzlar dik olarak yükseldikten sonra geriye dönmüş, üçgen yapıda ve hafif öne eğik olan baş, ağacın dalları arasına doğru onları yemek istercesine uzanmıştır. Kuyruk kısa ve küttür. Keçilerin arasındaki ağaç, yanlarda birbirine paralel olarak üst üste sıralanmış ve aşağıya doğru yumuşak kavisle dönen üç ve gövdenin ucunda ise bir olmak üzere toplam yedi palmet yaprağından oluşmuştur. Söz konusu yedi yapraklı palmetlerin aynısı Altın-tepe Apadana'sındaki²⁷ Urartu duvar resimlerinde de betimlenmiştir. Keçinin arka-

22 Kökten, 1944, s. 670.

23 Kökten, 1943, s. 610, Dn. 1.

24 Kökten, 1948, s. 200.

25 Loon, 1966, s. 13.

26 Piotrovsky, 1969, s. 106, 212, Lev. 66.

27 Özgüç, 1966, s. 27 vd, Fig. 30-31. Yine Altın-tepe'de bir alttaki tabakada bulunan mabed-sarayın duvar resimlerinde görülen palmetler dokuz yapraklı ve daha küçük boyutlarda olup, benzerleri bir başka Urartu kenti olan Arin-berd Haldi tapınağındaki duvar resimlerinde de betimlenmiştir (bkz. Özgüç, 1966, s. 28 Dn. 48). Kökeni olan Assur sanatında, Til-Barsib ve Khorsabad duvar resimlerinde de yapraklı palmetlerin betimlendiğini biliyoruz (bkz. Özgüç, 1966, s. 27 Dn. 47, s. 33.).

sındaki aslan da, arka ayakları üzerinde yükselerek, önündeki sırtı dönük keçiye arkadan saldırmış ve aslanın ön ayakları, keçinin sağrısına dokunurcasına yaklaşmıştır. Ön ve arka ayaklarında, Urartu aslanlarından tanıdığımız yumru şeklindeki şişkin halkacıklardan²⁸ oluşan pençeleri ve çember şeklinde yukarı kıvrılan kuyruğu vardır. Konusu farklı olsa da, figürlerin silindir mühür baskısıyla yapılması nedeniyle örneğimizle teknik olarak benzeyen bu parça, Urartu kent kazısında bulunması ve İÖ. 8. yüzyıla verilmesi bakımından önemlidir.

Küpümüzün yukarıda ayrıntılıca incelenen boynundaki hamur yaşken çeşitli şekillerdeki uçlarla baskı yöntemiyle yapılan bezemeleriyle, benzer teknik ve düzenlemedeki, yapraklı bezemelere Toprakkale'nin hem eski kazılarında bulunan pithos parçalarında²⁹, hem de yeni dönem kazılarında, çok sayıdaki parlak kırmızı astarlı tipik Urartu seramikleriyle birlikde bulunan bir pithos parçası³⁰ üzerinde rastlıyoruz. Söz konusu kabartma bezemeli parçanın parlak kırmızı astarlı tipik Urartu seramikleriyle birlikte bulunması, kaba ve genelde tarihlenmesinde güçlüklerle karşılaşılan seramiğin, birlikde kullanıldığını göstermesi bakımından önemlidir.

Anılan örnekler ile küpümüzde aynı konular betimlenmemiş olsa bile, aralarındaki benzerlikler yadsınamaz. Ani³¹, Değirmentepe³² ve küpümüzün olası buluntu yeri Muş'ta, bezeme ve teknik olarak birbirine benzer örneklerin ele geçmesi, bunların aynı kültürün ürünleri olmalarını gerektirmektedir. Bu örneklerle, figürlü silindir mühür baskılı bezemeleri yoksa da, bezemesiz şeritleri ve ağız kenarı altı ile omuzdaki hamur yaşken yapılan kabartmalı çentik dizileriyle, Teişebaini³³ (Karmir Blur) kale deposunda bulunan ve Erivan'daki benzer gelenekte üretilmiş erzak küplerini de ekleyebiliriz.

Küpümüzde deve kervanı betiminin silindir mühür baskısıyla yapılması, Anadolu ve yakın çevresindeki deve betimlerine çok kısa da olsa değinmeyi ve silindir mühürün Önasya'daki kullanım sürecine bağlı bir değerlendirmenin yapılmasını beraberinde getirmektedir. Deve kervanı betimi antik kaynaklardan da öğrendiğimiz gibi, Anadolu ile Mezopotamya ve İran arasındaki ticaretin³⁴ han-

28 Akurgal, 1993, s.177. Urartu sanatının İÖ. 8.yüzyıl eserlerinde görülen ancak 7. yüzyılda da devam eden halka şeklindeki stilizasyon modası, 7-6.yüzyılda özellikle aslanlarda görülen burun, pençe gibi bazı organların yumru benzeri şişkinliklerle betimlenmesi şekline dönüşmüştür.

29 Lehmann-Haupt, 1931, s. 472, 560.

30 Erzen, 1977, s. 25, Fig. 23, Lev. XVII/1.

31 Kökten, 1943, s. 610; Kökten, 1944, s. 670; Kökten, 1948, s. 200; Balkan-Sümer, 1967, s. 107; Karamağaralı, 1996, s. 499; Yazar-Değirmenci, 1998, s. 151 vdd, Fig. 1vdd.

32 Balkan, 1964, s. 242; Balkan-Sümer, 1967, s. 107.

33 Piotrovsky, 1969, s. 102vd, Lev. 61; Piotrovsky, 1970, Lev. 9-13.

34 İÖ. 2.binde Assur Ticaret Kolonileri Çağındaki ticaret için bkz. Özgüç, 1964, s. 183; İÖ. 1. bindeki ticaret için bkz. Özgüç, 1969, s. 6 vd, 47 vd; Belli, 1982, s. 180, 182; Çilingiroğlu, 1997, s. 11, 114 vd; Akurgal, 1993, s. 175; Loon, 1966.

gi vasıtaıyla gerçekleştirildiğini göstermesi bakımından önem taşır. Ticaret kervanında sadece develerin tercih edilen bir hayvan olarak kullanıldığını ve antik kaynakların söz ettiği Parsua'yı³⁵ akla getirmektedir. Kuzeybatı İran'daki, Batı Zagroslar'da Sakkız'ın kuzeyinde yer alan bu kent³⁶, Urartu'nun Batı İran'daki yayılımı³⁷ dikkate alındığında, develerin hangi yönlerden gelmiş olabileceği konusunda bize yardımcı olur. Her ne kadar aşağıda İran ve Mezopotamya develerinin farklılıkları konusuna değinilecekse de, çömleğimizin olası buluntu yöresinin yazılı kaynaklardan bilinen, Urartu Krallığının Doğu'ya ve Kuzeybatı İran'a açılan ve hemen her dönemde kullanılan ticaret yolları³⁸ üzerinde ya da yakınlarında bulunması da göz ardı edilmemelidir.

Bu güne dek bilindiği kadarıyla, Anadolu'da deve figürü betimlemesine rastlanılmamasına³⁹ karşın, develerin yaygın olarak kullanıldığı İran, Suriye ve Mezopotamya'da ki çeşitli sanat eserlerinde farklı tür ve şekillerde betimlendiklerini görüyoruz. Bunlar arasında, "Bactria devesi" olarak anılan⁴⁰ iki hörgüçlü İran develerinin, en erken örneğini batı İran'da Tepe Sialk'da bulunan İÖ. geç 4. bine ait seramik parçasında⁴¹ buluyoruz. Daha sonraları ise, Walters Art Gallery'de bulunan İÖ. 18. yüzyıla verilen Suriye üsluplu silindir mühüründe⁴², Nimrud'da bulunan Assur Kralı Salmanassar III'e ait (İÖ. 859-824) "Siyah Obelisk"⁴³ kabartmalarında, İÖ. 6-5. yüzyıl Persepolis taş kabartmalarında⁴⁴ ve Hamadan'da⁴⁵ bulunmuş İÖ. 5-4. yüzyıl tarihli Akhamenid altın deve heykelciğinde, betimlendiklerini biliyoruz.

35 Assur Kralı II. Sargon'un (İÖ.721-705) İÖ. 714 yılında Urartu üzerine düzenlediği sekizinci seferini anlatan Louvre Müzesinde bulunan tablette, Parsua'da ödenen vergiler arasında atlar ve katırlar yanında, sayıca çoğunlukta olan "o bölgeye özgü" develerden de söz edilmektedir. Bkz. Luckenbill, 1926, s. 147; Çilingiroğlu, 1977, s. 240; Ayrıca Urartu Kralı İşpuini (İÖ.825-810) ve oğlu Menua'nın (İÖ.810-786) Kuzeybatı İran topraklarına düzenlediği seferi anlatan Karagündüz yazıtında, Parsua ülkesini zaptettikleri ve buradan 65 deve, 1120 at ve çok sayıda hayvan alarak Urartu ülkesine getirdikleri yazılıdır. Bkz. Çilingiroğlu, 1997, s. 30.

36 Çilingiroğlu, 1977, s. 240 vd.

37 Çilingiroğlu, 1977, s. 250.

38 Belli, 1982, s. 182vdd; Çilingiroğlu, 1997, s. 9 vdd.

39 Anadolu'da deve figürü betimine; Mezopotamya, Kuzey Suriye ve İran'da olduğu gibi sık rastlanılmamasını coğrafik yapıyla açıklamak mümkündür. Çok sıcak iklimin ve çöllerin Anadolu coğrafyasına uygun olmayışı beraberinde develerin bu ortamda yetiştirilmesini olanaksız hale getirmiş olmalıdır.

40 Porada, 1977, s. 4; Hesse, 1965, s. 217 vdd. Baktria (Camelus bactrianus) develerinin İÖ. 3. binde doğu İran'da Shah-i Sokhta'da evcilleştirildikleri ve Mezopotamya'daki çivi yazılı kaynaklar ile silindir mühürlerdeki betimlemelerden, iki hörgüçlü Baktria devesinin Mezopotamya'ya İÖ. 2. bin başlarında geldiği açıklanmaktadır.

41 Hesse, 1995, 217.

42 Porada, 1977, s. 2, Fig. 1.

43 Frankfort, 1970, s. 167, Fig. 193; Beck, 1961, s. 94, Lev. 180; Börker-Klahn, 1982, s. 190 vd, Fig. 1520.

44 Frankfort, 1970, s. 356, 370-371, Fig. 418, 435-436; Ghirshman, 1964, s. 182, 229.

45 Ghirshman, 1964, s. 261, Fig. 317.

Diğer deve türü olan ve "Arap devesi" olarak bilinen tek hörgüçlü "Dromedary"ler⁴⁶ ise; Tel Halaf (İÖ.9.yüzyıl) ortostadında⁴⁷ ve Assur Krallarından Salmanassar III'ün (İÖ.859-824) Balawat Kapısı kabartmalarında⁴⁸, Nimrud kazısından ele geçen İÖ. 716' ya tarihlenen toprak bullada⁴⁹, Sinharib'in⁵⁰ (İÖ.704-681) Ninive sarayındaki kabartmalarında, Assurbanipal⁵¹ (İÖ.668-627) dönemi taş kabartmaları ve bir Akamenid silindir mühüründe⁵² karşımıza çıkar. Tek hörgüçlü "Arap devesi" Assur sanatında İÖ. 9. yüzyıldan önce ise çok ender olarak bilinmektedir. Yukarıda verilen örnekler dışında İran'da çok daha sonraki Sasani Dönemi eserlerinde de deve betimleriyle karşılaşırız⁵⁴. İran, Mezopotamya ve Suriye buluntuları dışında daha batıda, Rodos'dan⁵⁵ İÖ. 7. yüzyıl tarihli, üzerinde binicisi olan bronzdan yapılmış deve heykelciği ile, İÖ. 540-530' a verilen Smyrna buluntusu Doğu Yunan vazosu⁵⁶ ve İÖ. 460 tarihli Memphisde bulunan Atik vazosunda da⁵⁷ deve betimlenmiştir.

Geç Bronz Çağ'da, Orta Asya'da kullanıldıkları bilinen⁵⁸ Baktria develerinin, olasılıkla buradan Suriye'ye yük hayvanı olarak geldikleri şeklindeki Porada'nın⁵⁹ görüşüyle, daha İÖ.3.bin de Arabistanda evcilleştirilmiş olan develerin, güney Arabistan'dan Suriye-Filistin ve Mezopotamya'ya ticaret yoluyla gittikleri⁶⁰ birleştirildiğinde, Mezopotamya'da her iki tür devenin varlığı ve betimlenme nedeni daha iyi anlaşılmaktadır. Zaten Eski Babil Döneminde her iki tür devenin varlığı da bilinmektedir⁶¹. Yukarıda yapılan ayrıntılı değerlendirmeler ışığında tek hörgüçlü develerin Arap/Mezopotamya devesi olduklarının anlaşılmasıyla, küpümüz üzerinde betimlenen develerin Mezopotamya kökenli oldukları kanısına varmak mümkündür. Buna göre Anadolu'da ya tek hörgüçlü develerin zaten bilindiği, ya da Mezopotamya ile yapılan ticaret nedeniyle Anadolu'nun tek hörgüçlü deveyi tanıması olabileceği akla gelmektedir. Ancak, bu ka-

46 Hesse, 1965, s. 217 de tek hörgüçlü "dromedary" (Camelus dromedarius) develerinin, Ürdün'de Ain Ghazal' daki Neolitik tabakalarında varlığı açıklanmaktadır.

47 Beek, 1961, s. 96, Fig. 185.

48 Wartke, 1993, Lev. 6.

49 Parker, 1955, s. 112, Fig. 3; Mallowan, 1966, s. 198, Fig. 134. 1.

50 Collon, 1995, Fig. 7.

51 Beek, 1961, s. 112, Fig. 208.

52 Lloyd, 1961, Fig. 214.

53 Parker, 1955, s. 113.

54 Herzfeld, 1988, s. 297 vd, Fig. 389; 336 vd, Fig. 427, Lev. CXXVIII.

55 Boardman, 1999, Fig. 56.

56 Boardman, 1999, Fig. 192.

57 Boardman, 1999, Fig. 166.

58 Bulliet, 1975, s. 141.

59 Porada, 1977, s. 6.

60 Schwartz, 1995, s. 256.

61 Porada, 1977, s. 6. Dn.20.

dar yetersiz verilerle kesin sonuca ulaşmak ne yazık ki mümkün değildir ve ileride ele geçecek yeni buluntularla bu soruların cevabını vermek daha sağlıklı olacaktır.

İlk kez İÖ. 4.binin ikinci yarısında güney Mezopotamya'da⁶² ortaya çıkan ve İÖ. 2.bin başlarında Assur Ticaret Kolonileri döneminde, Assurlu tüccarlar tarafından Anadolu'ya getirildiği bilinen⁶³ silindir mühür geleneğinin, Önasya'da hangi tarihe kadar devam ettiği, ya da hangi tarihten sonra görülmediği, üzerinde durulması gereken bir konudur. Önasya'da Akhamenidlerden⁶⁴ sonra silindir mühür kullanılmaması, diğer bir deyişle, İÖ. 4. yüzyıl sonrasında silindir mühür ve baskısının görülmeşi, kabımızın en azından, silindir mühür kullanımının ortadan kalkmasından sonra üretilmiş olamayacağına işaret eder.

Buraya kadarki değerlendirmelerimizden bir sonuca varmak gerekirse, silindir mühür baskılı, kabartma figürlü bezemeli seramik geleneğinin Muş'tan Sevan Gölü yakınlarına kadar ulaşan geniş alanda, yaygın görüldüğü söylenebilir. Bu bölgenin Urartular'ın kuzey yayılım alanı olduğu düşünüldüğünde, küpümüzün Urartu yapıtı olabilmesi açısından son derece önemlidir. Sevan Gölü yakınlardaki Armavir'de bulunan ve İÖ.8.yüzyıla tarihlenen Urartu küp parçası (Res.9) üzerinde silindir mühür baskılı bezemenin yapılması, bu bezeme geleneğinin Urartu sanatının erken evrelerinde de var olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Bugüne kadar, küpümüzün boynundaki bitkisel kabartmalı bezekler, sarmallı kulplar ve silindir mühür baskıları, belirtilen örnekler dışında, Urartu kentlerinde yapılan kazılarda bulunamamış ise de küpümüz ve burada incelediğimiz diğer örnekler, bu tür bezeme tekniğinin Urartularda kullanıldığını kanıtlaması için yeterli belgelerdir.

Değirmen-tepe küpü ile Ani küpünün, kabartma bezemelerindeki benzerlikleri üzerinde duran Balkan ve Sümer, bu teknik ve süsleme merkezinin Ani'de veya çok yakınında bir yerde olabileceğini belirterek, bu tür kapların "Urartu devrinin sonuna" veya "Urartu devrini takip eden bir çağa" tarihlenebileceğini önermişlerdir⁶⁵. Ancak Ani'de ele geçen parçanın, kilise seviyesine göre çok daha derinlerde bulunması, bu parça ve benzerlerinin, Urartu sonrası kültürlerle⁶⁶ ait olma olasılığını zayıflatmaktadır. Buradaki durum ve yukarıdaki tüm karşılaştırmalarımızda kullandığımız örneklerden elde ettiğimiz veriler küpümüzün

62 Collon, 1997, s. 12.

63 Özgüç, 1953, s. 97.

64 Collon, 1997, s. 13.

65 Balkan-Sümer, 1967, s. 107.

66 Yazar-Değirmenci, 1998, s. 155, 160.

bir Urartu eseri olduğunu kanıtlaması bakımından önemlidir. Yukarıda sözü edilen bazı karmaşık buluntu durumları ise, bu tür seramiğin Urartu'nun geç evresinde ve son Urartu katmanında bulunmuş olmasından kaynaklanmaktadır. Sonuçta da Balkan ve Sümer'in "Urartu devrini takip eden bir çağa" tarihlenebileceği şeklindeki ikinci önerileri geçerliliğini yitirmektedir. Küpümüzün yakın benzeri Değirmentepe örneğinin (Res. 5-6), Urartu sarayının, üstündeki katmanda ele geçmesi bizce çok önemlidir. Bu katmanda bulunan çok sayıdaki altın, gümüş, tunç ve taştan yapılmış süs eşyalarının, alttaki ikinci katmanda ele geçen Urartu seramiği⁶⁷ ile birlikte bulunanlara benzemesi⁶⁸, birinci katmanın da Urartu karakterinin hiç bozulmadan devam ettiğini açıkça ortaya koymaktadır. Değirmentepe'nin Urartu sonrası iskan edilmediği de⁶⁹ düşünülürse küpümüzün Urartu eseri olmayacağı olasılığı da kendiliğinden ortadan kalkmaktadır.

Küpümüzün Müzeye getirenlerin ifadesine göre, Muş yöresinde bulunması, kendisi ile Değirmentepe örneği arasında, daha yakın bağlantı kurulmasını da kolaylaştırmaktadır. Dolayısıyla Urartu eserleri olan, küpümüz ve benzerlerinin değerlendirilmeleri daha sağlıklı yapılabilmekte ve tarihlenmelerindeki sorunlar daha kolay aşılabilmektedir. Komşu kültürler arasındaki yeri de, bugünkü yetersiz bulgu ve gözlemlerle, ancak bu kadar yapılabilmektedir. Bütün bu değerlendirmelerin yanı sıra Önasya'da Akhamenid'lerden⁷⁰ sonra, yani İÖ. 4. yüzyıl sonrasına ait silindir mühür ve baskısının bulunmayışı da dikkate alınmalıdır.

Son söz olarak, yukarıda kısaca değindiğimiz Attik ve Korinth kraterleri ile kabımız arasındaki benzerliğe tekrar dönmek istiyorum. Küpümüz ve benzerlerinin tarihleri konusunda, bir görüş birliği yoksa da, genelde geç Urartu dönemine ait oldukları konusunda tartışma yok gibidir. Benzer teknikde bezenmiş, bazı parçaların da daha erken oldukları düşünülürse, küpümüzün Urartu eseri olduğu konusunda tartışma olmamalıdır düşüncesindeyim. Bu durumda da küpümüzün fazla tartışılmayan geç Urartu evresi tarihi ile, François vazosunun İÖ. 580 ve Korinth kraterlerinin İÖ. 575-550 tarihleri arasındaki sıralanma, bizce çok önemli ve bir o kadar da ilginçtir. Bu durum da ortaya çıkan gerçek, küpümüzün anılan kraterlerden erken olduğudur. Küpümüz ile anılan kraterler arasındaki benzerlikle, özellikle İÖ. 8. yüzyıl ortasından sonra yoğunlaşan doğu-batı ilişkilerinin, antik Yunan sanatının oluşumundaki katkılarını akla getirmektedir.

67 Balkan, 1964, s. 242; Mellink, 1963, s. 183.

68 Belli, 1982, s. 159; Balkan, 1964, s. 242.

69 Belli, 1982, s. 159.

70 Collon, 1997, s. 13.

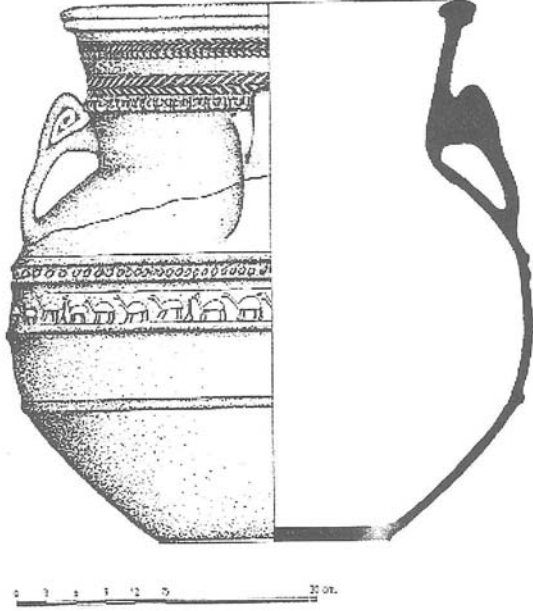
Buradan da ister istemez, akla Attik ve Korinth seramiğinin sarmallı kraterlerinin kökeninin, Urartu olup olmayacağı sorusu gelmektedir. Eğer düşüncelerimizin gerçeklik payı varsa, böyle bir olgu da, bir Urartu eseri olması gereken küpümüzün önemini daha da arttırmaktadır.

KISALTMALAR

- Akurgal, 1993. Akurgal, E, *Anadolu Uygarlıkları*, İstanbul, 1993.
- Bakır, 1974. Bakır, T, *Der Kolonettenkrater in der Korinth und Attika zwischen 625 und 550 v. Chr.*, Würzburg, 1974.
- Balkan, 1960. Balkan, K, "Patnos Yakınında Anzavurtepe'de Bulunan Urartu Tapınağı ve Kitabeleri", *Anatolia V*, Ankara, 1960, 133-158.
- Balkan, 1964. Balkan, K, "Patnos'da Keşfedilen Urartu Tapınağı ve Urartu Sarayı", *Atatürk Konferansları I*, Ankara, 1964, 235-243.
- Balkan-Sümer, 1967. Balkan. K- Sümer. O, "1965 Yılı Ani Kazıları Hakkında Kısa Rapor", *TAD XIV-I*, Ankara, 1967, 103-107.
- Beek, 1961. Beek, M. A, *Bildatlas der assyrisch-babylonischen Kultur*, Gutersloh, 1961.
- Belli, 1982. Belli, O, "Urartular", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I*, İstanbul, 1982, 140-208.
- Boardman, 1974. Boardman, J, *Schwarzfigurie Vasen aus Athen*, London, 1974
- Boardman, 1999. Boardman, J, *The Greek Overseas*, London, 1999.
- Börker Klaehn, 1982. Börker Klaehn, J, *Allvorderasiatische Bildstelenn und vergleichbare Felsreliefs, Baghdater Forschungen, Band. 4*, 1982.
- Bulliet, 1975. Bulliet, R.W, *The Camels and the Wheel*, Cambridge, 1975.
- Burton-Brown, 1951 Burton-Brown,T, *Excavations in Azerbaijan 1948*, London, 1951.
- Collon, 1995. Collon, D, *Ancient Near Eastern Art*, Berkeley, 1995
- Collon, 1997. Collon, D, *7000 Years of Seals*, London, 1997.
- Çilingiroğlu, 1977. Çilingiroğlu, A, "Sargon'un Sekizinci Seferi ve Bazı Öneriler", *Anadolu Araştırmaları IV-V*, 1976-1977, İstanbul, 1977, 235-251.

- Çilingiroğlu, 1997. Çilingiroğlu, A, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, İzmir, 1997.
- Dyson, 1965. Dyson, R.H, "Problems of Protohistoric Iran as Seen from Hasanlu", *JNES 24*, Chicago, 1965, 193-217.
- Erzen, 1977. Erzen, A, "Çavuştepe Yukarı Kale ve Toprakkale 1976 Kazıları", *Anadolu Araştırmaları IV-V, 1976-1977*, 1977, 1-59.
- Erzen, 1978. Erzen, A, *Çavuştepe I*, Ankara, 1978.
- Emre, 1969. Emre, K, "Altıntepe'de Urartu Seramiği", *Belleten XXXIII*, Ankara, 1969, 279-289.
- Frankfort, 1970. Frankfort, H, *The Art and Architecture of the Ancient Orient*, London, 1970.
- Ghirshman, 1964. Ghirshman, R, *Iran. Protoiranier, Meder, Achaemeniden*, München, 1964.
- Herzfeld, 1988. Herzfeld, E. E, *Iran in the Ancient East*, New York, 1988.
- Hesse, 1965. Hesse, B, "Animal Husbandry and Human Diet in the Ancient Near East", *Civilization of the Ancient Near East*, Vol. I, New York, 1965.
- Karamağaralı, 1996. Karamağaralı, B, "1992-1994 Ani Kazıları", *XVII. Kazı Sonuçları Toplantısı II*, Ankara, 1996, 493-512.
- Kleiss, 1969/1970. Kleiss, W, "Zur Ausbreitung Urartus nach Osten", *Ist Mitt. 19/20*, Tübingen, 1969/1970, 125-136.
- Kökten, 1943. Kökten, İ. K, "Kars'ın Tarih Öncesi Hakkında İlk Kısa Rapor", *Belleten VII*, Ankara, 1943, 601-613.
- Kökten, 1944. Kökten, İ. K, "Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu'da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları", *Belleten VIII*, Ankara, 1944, 659-680.
- Kökten, 1948. Kökten, İ. K, "Kars'ın Tarih Öncesi", *III. TTK. Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara, 1948, 194-206.
- Lehmann-Haupt, 1931. Lehmann-Haupt, C. F, *Armenien Einst und Jetzt, Band IIa*, Berlin, 1931.
- Lloyd, 1961. Lloyd, S, *The Art of the Ancient Near East*, New York, 1961.
- Loon, 1966. Loon, M.N.van, *Urartian Art Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations*, İstanbul, 1966.

- Luckenbill, 1926. Luckenbill, D.D, *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, Chicago, 1926.
- Mallowan, 1966. Mallowan, M.E.L, *Nimrud and its Remains, Vol. I*, London, 1966.
- Mellink, 1963. Mellink, M, "Archaeology in Asia Minor", *AJA* 67, 1963, 173-190.
- Muscarella, 1973. Muscarella, O.W, "Excavations at Agrab Tepe Iran", *MMJ* 8, New York, 1973, 47-75.
- Özgüç, 1953. Özgüç, T-N, *Kültepe Kazısı Raporu 1949*, Ankara, 1953.
- Özgüç, 1964. Özgüç, N, "Kültepe-Kaniş'in Anadolu Arkeolojisindeki Yeri", Atatürk Konferansları I, Ankara, 1964, 179-188.
- Özgüç, 1969. Özgüç, T, *Altuntepe II, Mezarlar, Depo Binası ve Fildişi Eserler*, Ankara, 1969.
- Parker, 1955. Parker, B, "Excavations at Nimrud, 1949-1953; Seals and Seal Impressions", *Iraq XVII*, London 1955, 93-125.
- Piotrovsky, 1969. Piotrovsky, B.B, *Urartu*, Geneva, 1969.
- Piotrovsky, 1970. Piotrovsky, B.B, *Karmir Blur*, Leningrad (St. Petersburg), 1970.
- Porada, 1977. Porada, E, "A Cylinder Seal with a Camel in the Walters Art Gallery", *The Journal of the Walters Art Gallery, Vol. XXXVI*, Baltimore, Maryland, 1977, 1-6.
- Schwartz, 1995. Schwartz, G.M, "Pastoral Nomadism in Ancient Western Asia", *Civilization of the Ancient Near East, Vol.1*, New York, 1995.
- Wartke, 1993. Wartke, R-B, *Urartu, Das reich am Ararat*, Mainz, 1993.
- Yaylalı, 1986. Yaylalı, S, *Erzurum Müzesindeki Urartu Bronz Kemerleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 1986.
- Yazar-Değirmenci, 1998. Yazar. T-Değirmenci. T, "Ani Kazılarında Ele Geçen Baskı Teknikli Sırsız Seramikler", *E.Ü. Edebiyat Fakültesi. Sanat Tarihi Dergisi IX*, İzmir, 1998, 151-161.
- Young, 1965 Young, T.C "A Comparative Ceramic Chronology for Western Iran, 1500-500 B. C", *Iran* 3, 1965, 53-85.

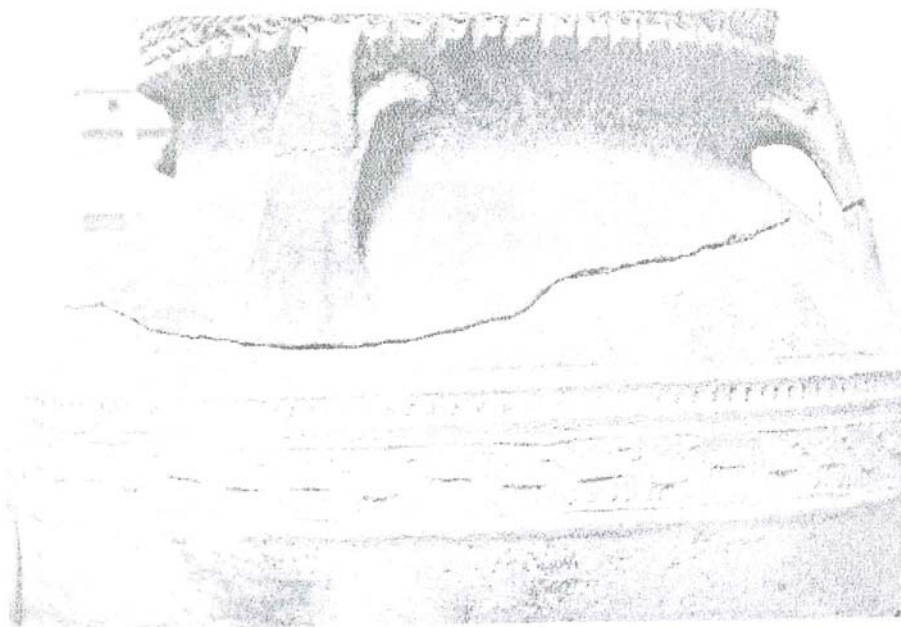
Resim 1

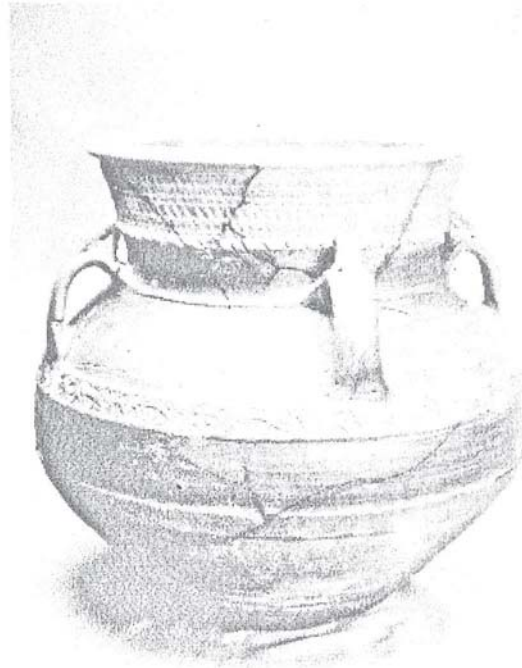
Resim 2

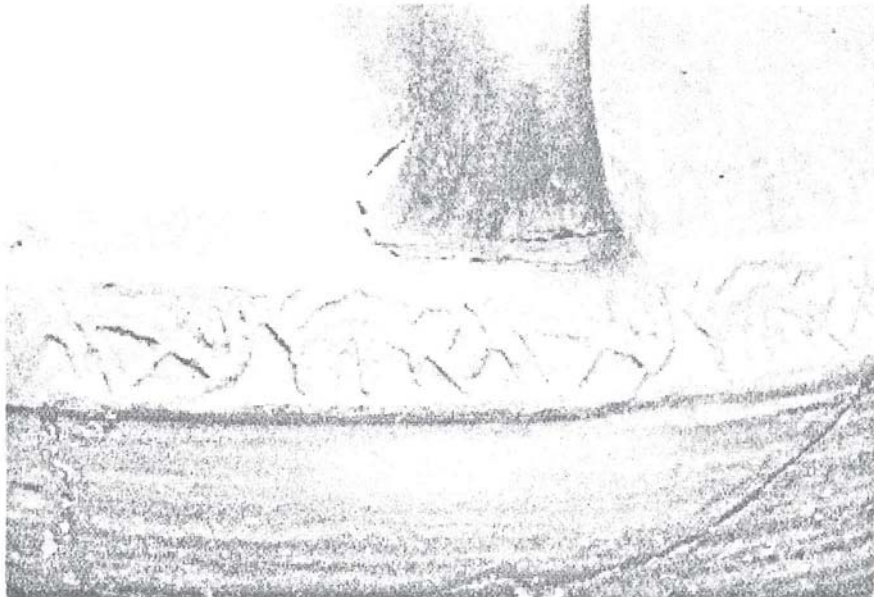
Resim 3

Resim 4

Resim 5

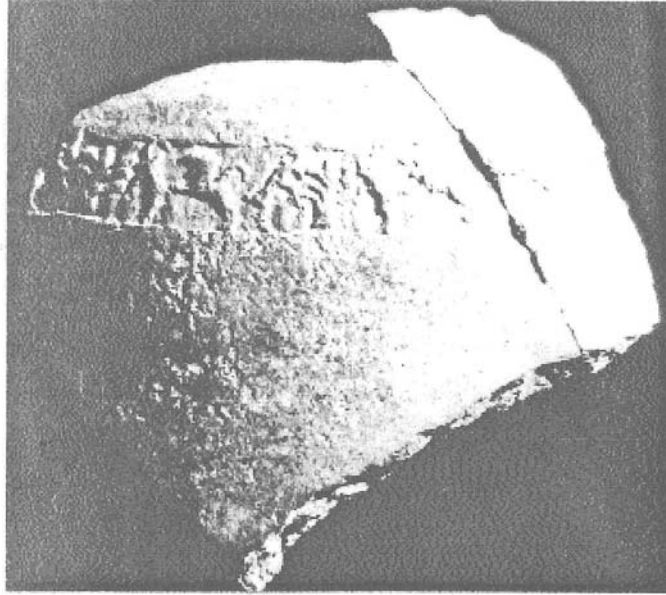
Resim 6

Resim 7

Resim 8

Resim 9

Resim 10